Markaziy osiyoda dastlabki kutubxonalarning shakllanish tarixi

Muratbaeva Bayramgul Kalbay qizi
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali
“Kutubxona - axborot faoliyati” mutaxasissligi talabasi
Urazov Turdibay Alliyarovich
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali
“Kutubxona faoliyati” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Markaziy Osiyo hududida dastlabki kutubxonalarning shakllanishi, ularning ijtimoiy-madaniy hayotdagi o‘rni hamda rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Kutubxonalarning vujudga kelishi yozuv, kitobat, ilm-fan va ta’lim taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq holda yoritiladi. Tadqiqotda O‘zbekiston kutubxonashunosligi maktabi vakillarining ilmiy ishlari, xususan, E. Oxunjonov, T. Yesimov, O. Qosimova, A. Kormilitsin, M. Rasulov va S. Davlatovlarning tadqiqotlari hamda Markaziy Osiyo qo‘lyozma merosiga oid zamonaviy ilmiy izlanishlardan foydalanildi. Markaziy Osiyoda kutubxonalarning dastlab saroy, diniy-ma’rifiy muassasalar va ilmiy markazlar qoshida shakllangani, keyinchalik shaxsiy va jamoat kutubxonalari rivojlanganligi asoslandi. Maqolada Buxoro, Samarqand, Xorazm va boshqa tarixiy-madaniy markazlarda shakllangan kitob fondlarining ilmiy merosni avloddan avlodga yetkazishdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: kutubxona, kutubxonashunoslik, Markaziy Osiyo, Movarounnahr, qo‘lyozma, kitobat, kitob fondi, Buxoro, Samarqand, Xorazm, ilmiy meros.

Аннотация: В статье рассматривается история формирования первых библиотек в Центральной Азии, их роль в общественно-культурной жизни и основные этапы развития. Возникновение библиотек анализируется во взаимосвязи с развитием письменности, книжной культуры, науки и образования. В исследовании использованы труды узбекских специалистов в области библиотековедения, в частности Е. Охунджанова, Т. Есимова, О. Косимовой, А. Кормилицина, М. Расулова и С. Давлатова, а также современные исследования рукописного наследия Центральной Азии. Особое внимание уделяется библиотекам Бухары, Самарканда, Хорезма и других историко-культурных центров.

Ключевые слова: библиотека, библиотековедение, Центральная Азия, Мавераннахр, рукопись, книжная культура, книжный фонд, Бухара, Самарканд, Хорезм.

Abstract: This article examines the history of the formation of the first libraries in Central Asia, their role in social and cultural development, and the main stages of their evolution. The emergence of libraries is considered in connection with the development of writing, book culture, science and education. The study draws on the works of Uzbek specialists in library science, including E. Okhunjonov, T. Yesimov, O. Qosimova, A. Kormilitsin, M. Rasulov and S. Davlatov, as well as contemporary studies of the manuscript heritage of Central Asia. Particular attention is paid to the libraries and book collections that developed in Bukhara, Samarkand, Khorezm and other historical and cultural centers.

Keywords: library, library science, Central Asia, Mawarannahr, manuscript, book culture, book collection, Bukhara, Samarkand, Khorezm.

KIRISH

Kutubxona insoniyat tomonidan yaratilgan yozma va madaniy merosni jamlash, saqlash, tartibga solish hamda avlodlarga yetkazish vazifasini bajaruvchi muhim ijtimoiy-madaniy institutlardan biridir. Uning shakllanishi insoniyat tarixida yozuvning paydo bo‘lishi va axborotni moddiy shaklda saqlash ehtiyoji bilan chambarchas bog‘liq. Kutubxona tushunchasi tarixiy taraqqiyot davomida o‘zgarib borgan bo‘lsa-da, uning asosiy vazifasi — bilim va axborotni saqlash hamda undan foydalanish imkoniyatini yaratish — o‘z ahamiyatini saqlab qolgan.

O‘zbekiston kutubxonashunosligi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda kutubxonalarning vujudga kelishi va rivojlanishi mamlakat xalqlari tarixining turli davrlari bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Xususan, E. Oxunjonovning “Vatan kutubxonachiligi tarixi” asarlarida O‘zbekiston hududidagi kutubxonalar tarixiy taraqqiyot nuqtayi nazaridan yoritilgan.[1]

T. Yesimovning “O‘zbekistonda kutubxonashunoslik fanining shakllanishi va taraqqiyoti” asari esa O‘zbekistonda kutubxonashunoslikning ilmiy fan sifatida shakllanish jarayonlarini o‘rganishga muhim hissa qo‘shgan.[2]

Mazkur adabiyotlarning bibliografik ma’lumotlari zamonaviy o‘quv-uslubiy manbalarda ham qayd etilgan. Markaziy Osiyoda dastlabki kutubxonalar tarixini o‘rganish nafaqat kutubxonachilik tarixini, balki mintaqadagi ilm-fan, ta’lim, madaniyat va kitobat taraqqiyotini tushunish uchun ham muhimdir.

ASOSIY QISM

Markaziy Osiyoda kutubxonalarning shakllanishi uzoq tarixiy jarayon bo‘lib, uning dastlabki ildizlari yozuv va kitobat madaniyatining rivojlanishiga borib taqaladi. O‘zbekiston hududida dastlabki kutubxonalar miloddan avvalgi I ming yillikning so‘nggi asrlarida shakllana boshlagani haqida tarixiy-ma’rifiy manbalarda ma’lumotlar uchraydi.[3]

Dastlabki kitob va hujjat fondlari bugungi zamonaviy kutubxonalardan farqli ravishda hukmdorlar saroyi, diniy muassasalar, ma’muriy markazlar yoki ilmiy-ma’rifiy muhit bilan bog‘liq bo‘lgan. Kutubxonalar rivojining muhim omillaridan biri yozuv va kitob tayyorlash texnologiyalarining takomillashuvidir. Markaziy Osiyoda qog‘oz ishlab chiqarishning rivojlanishi yozma manbalarni ko‘paytirish va saqlash imkoniyatlarini kengaytirdi. Natijada ilmiy, diniy, tarixiy va adabiy asarlarni to‘plashga bo‘lgan ehtiyoj ortdi. A. Kormilitsin, M. Rasulov va S. Davlatovlarning “Kutubxonashunoslik ishining nazariyasi va tarixi” qo‘llanmasida O‘zbekiston hududida kutubxonalar vujudga kelishi va rivojlanishi Markaziy Osiyoning ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy taraqqiyoti bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqilgan.[4]

Mazkur tadqiqot kutubxona tarixini faqat muayyan muassasalar tarixi sifatida emas, balki ularni yuzaga keltirgan ijtimoiy va madaniy sharoitlar bilan birgalikda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Markaziy Osiyoda kutubxonachilik madaniyatining yuksalishida Buxoro, Samarqand va Xorazm kabi shaharlar alohida o‘rin egallagan. Xususan, Somoniylar davrida Buxoro ilm-fan va madaniyatning yirik markazlaridan biriga aylangan. Buxorodagi saroy kutubxonasi Sharqdagi mashhur kitob xazinalaridan biri sifatida tilga olinadi.[3]

Bunday kutubxonalar faqat kitob saqlanadigan joy emas, balki ilmiy faoliyat va bilim almashinuvi bilan bog‘liq muhit vazifasini ham bajargan. O‘rta asrlarda masjid va madrasalar qoshida kutubxonalarning tashkil etilishi ham muhim tarixiy hodisa bo‘ldi. Bunday kutubxonalar diniy bilimlar bilan bir qatorda falsafa, tibbiyot, matematika, astronomiya, geografiya, tarix va adabiyotga oid asarlarni saqlagan. Shu tariqa kutubxona ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylangan.

Buxoro, Samarqand va Xorazm ilmiy muhitining rivojlanishi natijasida shaxsiy kutubxonalar ham shakllangan. Tadqiqotlarda Markaziy Osiyodagi shaxsiy kutubxonalar tarixi Somoniylar, Qoraxoniylar va Temuriylar davrlariga borib taqalishi qayd etiladi. Ularning rivojiga kitobga bo‘lgan e’tibor, hukmdorlar va ziyolilarning homiyligi hamda kitob mahsulotlarini yaratish jarayonining rivojlanishi ta’sir ko‘rsatgan.[5]

Temuriylar davrida kitobat va kutubxona madaniyati yanada rivojlandi. Samarqand va Hirot ilmiy-adabiy muhitida qo‘lyozmalarni ko‘chirish, bezash, saqlash va to‘plash an’analari takomillashdi. Saroy kutubxonalari bilan bir qatorda olimlar, shoirlar va davlat arboblarining shaxsiy kitob fondlari ham shakllandi.

Zamonaviy tadqiqotlar bu jarayonni qo‘lyozmalardagi muhrlar, kolofonlar va boshqa kodikologik belgilar asosida qayta tiklash imkonini bermoqda. Sh. Ziyodovning 2026-yilda nashr etilgan “XV–XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda kutubxonachilik tarixi” monografiyasida Buxoro,

Xiva va Qo‘qon xonliklari kutubxonalari, shuningdek, shaxsiy va davlat qo‘lyozma fondlarining tashkil topish tarixi chuqur tahlil qilingan.[6]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Markaziy Osiyoda kutubxonalarning shakllanishi bir bosqichli jarayon emas, balki bir necha tarixiy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga kelgan. Birinchidan, yozuvning rivojlanishi axborotni moddiy shaklda saqlash ehtiyojini yaratgan. Ikkinchidan, qog‘oz va qo‘lyozma kitob ishlab chiqarishning rivojlanishi kitob fondlarining kengayishiga imkon bergan. Uchinchidan, ilm-fan va ta’lim taraqqiyoti kitoblarni tizimli ravishda jamlashga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirgan. O‘zbekistondagi kutubxonashunoslik tadqiqotlari ushbu jarayonni o‘rganishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, E. Oxunjonovning tarixiy tadqiqotlari, T. Yesimov va O. Qosimovaning kutubxonashunoslikka oid ishlari hamda Kormilitsin, Rasulov va Davlatovlarning tadqiqotlari kutubxonalar tarixini ilmiy tizimda o‘rganish imkonini beradi.[1; 2; 4]

Mazkur asarlar O‘zbekistonda kutubxonashunoslik bo‘yicha asosiy o‘quv va ilmiy adabiyotlar qatorida qayd etilgan. Z. Isokovning 2026-yildagi tadqiqotida ham qadimgi Misr, Ossuriya, Iskandariya va Pergam kabi markazlardan boshlab, IX–XII asrlardagi Sharq Renessansi davri kutubxonachilik madaniyati, jumladan, “Bayt ul-hikma” va Xorazm Ma’mun akademiyasi faoliyati retrospektiv tarzda tahlil qilingan.[7]

Bu ma’lumotlar Markaziy Osiyodagi kutubxonalar tarixini jahon kutubxona madaniyati rivojining umumiy jarayonidan ajratib o‘rganib bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Natijada, Markaziy Osiyo kutubxonalarining asosiy tarixiy funksiyalarini quyidagicha umumlashtirish mumkin: bilimlarni jamlash, yozma merosni saqlash, ta’lim jarayonini qo‘llab-quvvatlash, ilmiy faoliyatga xizmat qilish va madaniy merosni keyingi avlodlarga yetkazish.

XULOSA

Markaziy Osiyoda dastlabki kutubxonalarning shakllanish tarixi mintaqaning qadimiy yozuv, kitobat, ilm-fan va ta’lim an’analari bilan bevosita bog‘liq. Dastlab saroylar, diniy-ma’rifiy muassasalar va ilmiy markazlar qoshida tashkil etilgan kitob fondlari vaqt o‘tishi bilan shaxsiy, madrasa va boshqa turdagi kutubxonalarning rivojlanishiga asos bo‘lgan. Buxoro, Samarqand va Xorazm kabi tarixiy markazlar Markaziy Osiyoda kutubxona va kitobat madaniyatining rivojlanishida muhim o‘rin egallagan. Ushbu markazlarda to‘plangan qo‘lyozmalar nafaqat o‘z davrining ilmiy va ma’rifiy ehtiyojlarini qondirgan, balki bugungi kunda ham mintaqaning tarixiy-madaniy merosini o‘rganish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Shunday qilib, Markaziy Osiyoda kutubxonalar tarixini o‘rganish zamonaviy kutubxonachilikning tarixiy ildizlarini aniqlash, nodir qo‘lyozma va kitob fondlarining shakllanish jarayonini tushunish hamda milliy madaniy merosni asrashning ilmiy asoslarini takomillashtirish uchun muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Oxunjonov E. Vatan kutubxonachiligi tarixi. 1-qism. – Toshkent: Adolat, 2004. – 106 b.
2. Yesimov T.B. O‘zbekistonda kutubxonashunoslik fanining shakllanishi va taraqqiyoti. – Toshkent, 1994.
3. Qosimova O.G‘., Yesimov T. Umumiy kutubxonashunoslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994. – 272 b.
4. Kormilitsin A.I., Rasulov M.M., Davlatov S.X. Kutubxonashunoslik ishining nazariyasi va tarixi. – Toshkent: O‘zgeokadastr, 2003. – 80 b.
5. Oxunjonov E. Vatan kutubxonachiligi tarixi. 2-qism. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2008. – 308 b.
6. Ziyodov Sh. XV–XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda kutubxonachilik tarixi (qo‘lyozma manbalar va ulardagi muhrlar tahlili asosida). – Toshkent: Mahorat, 2026. – 436 b.
7. Isokov Z. Kutubxonalar – tarix va taraqqiyot ko‘zgusida // O‘zbekiston madaniyati va san’ati. – 2026. – №3. – B. 312–320.

8. Bayturaev T. O‘zbekistonda kutubxonachi-bibliograf mutaxassisligining shakllanish va rivojlanish bosqichlari haqida // O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti xabarlari. – 2024.